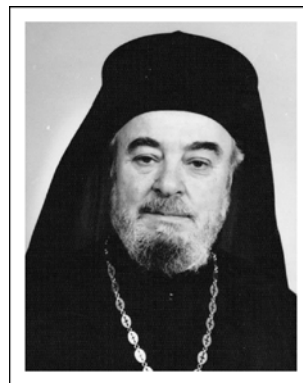

MIHALACHE MOLDOVLAHUL ȘI „ROMÂNIREA” CÂNTĂRILOR BISERICEȘTI

Arhid. prof. univ. dr. SEBASTIAN BARBU-BUCUR
Universitatea Națională de Muzică București

Sebastian BARBU-BUCUR, n. 6 februarie 1930, arhidiacon, profesor universitar, compozitor, protopsalt, muzicolog-bizantinolog, dirijor. Călugărit la Mănăstirea Cheia, jud. Prahova, în anul 1950. Doctor în muzică la Conservatorul de Muzică „Gh. Dima” Cluj-Napoca (1982). Cursuri de specializare la Conservatorul macedonean de Muzică Bizantină din Tesalonic (1983-1985). Fondator și dirijor al *Formației de Muzică Bizantină „Psalmodia”* a Universității Naționale de Muzică București. A întreprins călătorii de studii la Muntele Athos (1982-1985) și a participat la sesiuni științifice, simpozioane, congrese de muzicologie-bizantinologie în țară și în alte centre europene (Bulgaria, Serbia, Grecia, Polonia, Rusia, Germania). A publicat 12 volume de autor, ediții critice (8 volume), lucrări didactice, peste 100 de studii, articole și recenzii în: „*Acta Musicae Byzantinae*”, „Almanah bisericesc”, „Analele Universității din Craiova”, „Biserica Ortodoxă Română”, „*Byzantion*”, „*Byzantion Romanicon*”, „Glasul Bisericii”, „Mitropolia Ardealului”, „Mitropolia Moldovei și Bucovinei”, „Mitropolia Olteniei”, „Muzica”, „Studii și cercetări de istoria artei”, „Studii de muzicologie”, „Teologie și viață” ș.a. A compus 37 de slujbe, din care 33 ale sfinților români, și numeroase alte cântări bisericești. Între anii 1995 – 2006, a înregistrat în calitate de dirijor al Formației „Psalmodia” 2 L.P.-uri, 21 casete audio și 17 compact-discuri. Este membru al Uniunii Compozitorilor și Muzicologilor din România (1969). Pentru contribuția deosebită adusă în domeniul cercetării și valorificării muzicii de tradiție bizantină, a fost distins cu: *Premiul Uniunii Compozitorilor și Muzicologilor din România* (în 1981, 1986, 1989, 1992, 2000, 2007, 2008, 2011), *Premiul Academiei Române* (1983), *Diploma specială „Acra Evareskeia”* (Tesalonic, 1986), *Diploma de Onoare și Medalia „Ars longa, vita brevis”*, oferite de Consiliul Județean Prahova (Ploiești, 1995), *Premiul Revistei „Actualitatea Muzicală”* (1998). Este *Doctor Honoris Causa* al Facultății de Teologie din Craiova (2001) și al Academiei de Muzică „Gh. Dima” din Cluj-Napoca (2005). În anii 1998 și 2008 i s-a acordat *Crucea Patriarhală*.

REZUMAT

La jumătatea secolului al XIX-lea, Anton Pann amintea în prefața unei cărți despre *Anastasimatarul* în limba română alcătuit în anul 1767 de Mihalache Moldovlahul. Considerat pierdut, manuscrisul a fost descoperit în 1982 la Marea Lavră, în Sf. Munte Athos, de autorul lucrării. Cronologic, acest *Anastasimatar* este cel de al doilea manuscris în limba română din această categorie și, totodată, cel mai cuprinzător dintre cele aflate în fondurile românești. Lucrarea subliniază importanța manuscrisului, care marchează începutul unei noi etape a procesului de „românire” a cântărilor bisericești, când nu mai este vorba doar de simplă adaptare a textului la muzică sau a muzicii la text; Mihalache crează o linie melodică nouă care păstrează caracteristicile bizantine și este perfect adaptată textului românesc. Perioada în care a fost redactat manuscrisul coincide cu triumful definitiv al limbii române în Biserică, când sunt tipărite și ultimele cărți necesare cultului, care nu fuseseră încă traduse.

Cuvinte cheie: *Anastasimatar* românesc, Mihalache Moldovlahul, procesul de „românire”, manuscrite psaltice, muzică bizantină

1. Introducere

Învățatul rus A. Soboleski afirmă că o mulțime de manuscrise românești sunt împrăștiate prin bibliotecile Londrei, Parisului, Vienei, Pragăi, Zagrebului și Lvovului la care noi adăugăm că manuscrise psaltice românești sunt risipite în tot Orientul ortodox și, mai ales, prin mănăstirile din Athos.

Există indicații la Macarie și Anton Pann că în afară de manuscrisele psaltice românești sau greco-române pe care le cunoaștem au mai existat și altele.

Astfel, în prefața *Irmologhionului*, Macarie Ieromonahul scria: „Mulți din psalții cei desăvârșiți(i) din neamul nostru s-au arătat cu râvnă în vremi, ca să facă câte ceva în limba noastră, precum fericitul întru pomenire Arsenie Ieromonahul Cozianul, Calist Protopsaltul Sfi(n)tei Mitropolii a Bucureștilor și Șărbănișorilor și Șărbănișorilor, carii, nu numai Anastasimatiul melos, Stihirariul melos, Heruvicelile, Pricesnelile toate, Catavasiile, Irmoasele toate și altele, dară și partea cea mai multă a Papadichiei o au prefăcut românește, cu toată desăvârșita alcătuire, minunații dascăli și alcătuitoarii vremii lor stând în acea veche musichie” [20, p. IV] .

Însuși Macarie, în prefața aceluiași *Irmologhion* (Viena 1823), spune că și în „sistema cea veche” nu puține cărți în limba noastră a prefăcut. Toate aceste manuscrise, care conțin cântări românești în notație cucuzeliană – alcătuite sau tălmăcite de Arsenie Cozianul, Calist Protopsaltul, Șărbănișorilor, *Mihalache Moldovlahul*, Ianuarie Protosinghelul și Macarie Ieromonahul – nu se găsesc pe teritoriul României, ele trebuind căutate în alte biblioteci și arhive de peste hotare, și-n special la Muntele Athos.

În mănăstirile Athosului se păstrează cea mai bogată colecție de manuscrise, dintre care cele mai multe – câteva zeci de mii – sunt manuscrise liturgice: Octoice, Mineie, Trioade, Penticostare, Liturghiere, Ceasloave, Molitfelnice și *codice de muzică bizantină*, scrise de viețuitoarii acestor mănăstiri sau aduse de pretutindeni și păstrate aici.

2. Mihalache Moldovlahul – biografie și activitate

Referindu-se la Mihalache Moldovlahul, Anton Pann preciza: „...Cel dintâi care a tălmăcit Anastasimatarul este Mihalache Moldovlahul precum singur scrie: Anastasimatar românesc alcătuit acum întâiu de mine Mihalache Moldovlahul, la anul 1767” [21, p. XXIX]. Observăm așadar că, în același an 1767 când Constantin Ftori Psalt transcria la Râmnic *Antologhionul*, prescurtat după manuscrisul lui Filothei sin Agăi Jipei, Mihalache

Moldovlahul (român din Moldova) iscusit în știința cântărilor și împins de același sentiment patriotic „alcătuia”, la București, *Anastasimatarul* în limba română.

Cu privire la Mihalache Protopsaltul nu avem prea multe date până în prezent. Este cunoscut însă faptul că în a doua jumătate al secolului al XVIII-lea, când se întâlnesc forme mai încheiate de predare a muzicii, în orașe mai importante din Țările Române apar, pe lângă diferite școli, dascăli având ca îndeletnicire predarea muzicii. Printre aceștia îl găsim consemnat în acte și manuscrise și pe Mihalache Moldovlahul, a cărui activitate – după cum vom vedea – se desfășoară mai mult în București.

Când și unde a ucenicit întru cele ale muziciei nu știm. Niște indicații prețioase avem totuși. Astfel, în ms. rom. nr. 4013 din BAR, fol. 5 (cca. 1860-1870) citim: „Pasapnoarios facere a lui Kir Mihalache, *ucenic al lui Petru Lampadarie cel vestit*, Glas III, Ga ca de la Ni” [5].

În literatura de specialitate cunoaștem patru mari psalți greci din secolele XVIII-XIX cu numele de Petru și anume: Petru Berechet (1701-1725), Petru Peloponisiu (1764-1778), Petru Vizantios Protopsaltul Marii Biserici din Constantinopol – adus de Veniamin Costache la Iași, în anul 1805, „să paradosească muzică” – și Petru Efesiu (†1840) care înființează, în anul 1816, o școală de psaltichie la Biserica Sfântul Nicolae din Șelari, pentru învățarea notației hrisantice.

Dintre aceștia, Petru Lampadarie Peloponisiu este cel la care a ucenicit Mihalache. Nu avem nici o știre până acum dacă printre grecii care își căutau în Principatele Române o soartă mai bună a fost și Petru Lampadarie Peloponisiu. Credem însă că Mihalache a călătorit la Constantinopol și a ucenicit la Petru Lampadarie.

Într-un manuscris de la Schitul Lacu-Athos (cercetat de noi în anul 1982 și notat cu nr. 12, la (fol. 27^v) există o însemnare cu totul senzațională și anume: „**Toată suflarea, Glas III, facerea lui Mihalache român, protopsaltul Sf(i)ntei Biserici cei Mari a Constantinopolului**” (*subl. n.*). Ierodiaconul Isihie P(etrescu) Cârje, din Prodromu-Athos scrie manuscrisul menționat mai sus „fiind în România la Mănăstirea Gorovei, jud. Dorohoi, anul 1903 [9].”

De unde a luat Isihie această informație, nu știm. În țară fiind, poate a cunoscut manuscrisul nr. 4013 care la vremea aceea nu era la Biblioteca Academiei Române, ci la Iași în biblioteca lui Iosif Naniescu. Isihie a fost ucenic direct al lui Nectarie Schimonahul, recunoscut oficial ca cel mai bun protopsalt al Muntelui Athos; cunoscând întâmplarea cu încercare eșuată de otrăvire a dascălului său și felul în care acesta s-a impus în fața grecilor prin calitățile sale muzicale (precum și faptul că protopsaltul adus de greci de la

Constantinopol pentru a-l umili pe Nectarie a fost tocmai Petru Lambadarie) poate **voit**, Isihie a ciuntit în ms. 4013 textul mai sus citat, eliminând fragmentul „ucenicul lui Petru Lambadarie”, ca să arate că un român (Mihalache Moldovlahul) a fost „Protopsaltul Sfintei Biserici cei Mari a Constantinopolului”. Dăm totuși ca o prezumție neverosimilă faptul că la 1778, când Petru Peloponisiu moare, ucenicul său Mihalache ar fi putut să-i ia locul pentru o scurtă vreme.

Dar și numai faptul că a fost ucenic al celui mai mare protopsalt din Constantinopol este de mare importanță pentru promovarea muzicii bizantine în Țara Românească și Moldova. Poate și acesta este motivul pentru care domnitorul Mihail Șuțu (1784) și Nicolae Mavrogheni (1786) se interesează îndeaproape de soarta „dascălului musicos” Mihalache.

Încă din anul 1766 Domnul Moldovei, Grigore al-III-lea Ghica reformează Școala domnească din Iași, pe care o transformă într-o „Academie a învățăturilor și epistimiilor”.

Alexandru Ipsilante, continuând linia inaugurată de predecesorii săi, Constantin Mavrocordat și Grigore Ghica, se ocupă și de reorganizarea Școlii Sf. Sava din București. Și astfel, în anul 1776 „Hrisovul obștesc al Școlilor” precizează: „Pentru cei care vreau să îmbrățișeze cariera bisericească, orânduim în/.../ sfânta Mitropolie, un dascăl pentru sacra teologie/.../ precum și un dascăl pentru muzică” [22, p. 57].

Prin Pitacul de la 1 decembrie 1784 domnitorul Mihail Șuțu se adresează epitropilor Școalelor prin care-i anunță că la Școalele Sf. Sava a „orânduit” și „un dascăl musicos” în persoana lui „*Mihalache dascălul cântărețul*” (subl. n.) pentru a învăța pe ucenici „meșteșugul cântărilor”. Și în continuare, în același pitac scrie: „Vă poruncim să cătați hrisovul școalelor, ca să vedeți ce plată se rânduiește dascălului musicos și pe cât va fi scriind hrisovul, să ne arătați în scris, așisderea să orânduți numitului dascăl două odăi alătura la un loc: una pentru șederea sa și alta pentru ucenicii care sunt să vie spre învățătura cântărilor, care odăi gătindu-le, D(umnea)voastră să i le faceți teslim” [22, p. 49].

În urma măsurilor energice luate de Domnitorul Mihail Șuțu împotriva egumenilor greci, clasa de muzică de la Sf. Sava a funcționat și la 18 mai 1785 se fixează „să i se dea din banii cutiei lui Mihalache dascăl musicos câte 15 taleri pe lună, afară de orânduiala ce are de la Biserica Gospod (Domnească n. n.). Salariul i se va plăti nu numai cât va sta la Sf. Sava, ci și după ce se va muta la metocul Episcopiei de Râmnic, „fiindcă iarăși are a urma învățătura cântării, însă din banii școalelor” [22, p. 50].

Așadar Mihalache era protopsalt la Biserica Domnească, dascăl „musicos” la Școala Sf. Sava și la Școala metocului Episcopiei de Râmnic unde s-a și mutat cu locuința.

Pe vremea aceea în București erau mai multe biserici cu hramul Sfinților 40 de mucenici. Mare mi-a fost bucuria să aflu că Metocul Episcopiei Râmnicului era pe locul unde se află azi Ateneul Român. Se afla pe acest loc „Biserica ot (din) Livada Văcăreștilor” zidită de „Excelența Sa Generalul-maior Mihail Cantacuzino care plecând în Rusia o lasă metoc Episcopiei Râmnicului”. Este pentru noi o mare cinste să știm că la anul 1786 pe locul Ateneului Român se afla o școală de muzică psaltică unde dascăl era Mihalache Moldovlahul.

Și Domnitorul Nicolae Mavrogheni – care nu știa limba română – prin pitacul său din 21 iunie 1786 (în limba greacă și română), poruncește cinstiților și credincioșilor boieri veliți ai Divanului să dea lui Caracaș „doctorul poliției de aici”, 100 taleri, lui Silvestrul „doctor la orfanotrofie” și lui Constantin „ce s-a rânduit doctor de școală” câte 25 taleri. „Așisderea vă poruncim să dați lui *Mihalache Dascăl Cântăreț* pe lună 40 de taleri – ca să-i învețe pe ucenici tainele muzicii orientele bisericești – și la trei copii cântăreți de la Metocul Episcopiei Râmnic” pe lună 15 taleri, cum și Vătafului (pedagogului) și celor „trei copii de la Metocul Episcopiei, pe lună 15 taleri” [19, 53].

Ultima știre precis datată cu privire la Mihalache Moldovlahul o găsim în mss. rom. nr. 334 și 1919 din BAR scrise de Gherasim Ierodiaconul la anul 1789 (f.1 și respectiv 3^v) unde citim: „Dioptra sau Oglinda/.../care s-au găsit la Bisărica Sfinților 40 de Mucenici din București, Metocul Episcopiei Râmnicului tălmăcită dupre slovenie pe rumânie/.../cu cheltuiala și îndemnarea dumnealui Chir Mihalache dascălul/.../și prin osteneala și așazarea și scrisul cucernicului Ierodiacon Gherasim” [1], [4].

Când și-a încetat Mihalache activitatea de protopsalt la Biserica Domnească și cea de „dascăl musicos” la Școala Sf. Sava și la Școala Sfinților 40 de Mucenici, nu știm.

Spre sfârșitul secolului al-XVIII-lea este menționată clasa de muzică bizantină pe care o ținea în București Dimcea protopsaltul, plătit fiind din „orânduita leafă de la Cutia obștii”. Dimcea continuă să fie dascăl al Școlii de cântări până în 1810 când este chemat de Mitropolitul Veniamin al Moldovei ca protopsalt al catedralei din Iași unde rămâne până la moarte.

La 16 iunie 1813 se înființează din nou școala cu dascălul musicos Ghelasie Ieromonahul la intervenția lui Caragea Vodă, în două odăi dintr-ale școalei ot Sf. Sava, școală care în august 1814 din nou se desființează.

3. Opera muzicală a lui Mihalache Moldovlahul în manuscrise muzicale

Preocupările noastre pentru opera muzicală a lui Mihalache Moldovlahul au început în urmă cu peste trei decenii când într-un studiu am publicat un nr. de 41 de manuscrise

românești și bilingve, opt dintre acestea (nr. VII, XVIII, XX, XXI, XXXI, XXXIV, BAR și XV BCU-Iași) cuprinzând și cântări de ale lui Mihalache iar două dintre cele opt fiind Anastasimatare românești identice, nr. 551 BAR scris la Botoșani în anul 1798 de Vasile ucenicul dascălului Mihalache Eftimivici și nr. 578 BAR provenit „de la C. Munteanu din Fălticeni” scris de un anonim în primul sau cel de-al doilea deceniu al secolului XIX.

În anul 1999, Alexie Al. Buzera descoperă încă un Anastasimatar românesc în Biblioteca Națională a României din București cu nr. 4556, reținând trei date codicologice: anul 1827, dimensiuni: 185X129 mm și 186 file. În anul 2002, Florin Bucescu descrie minuțios manuscrisul ca fiind un „Octoih” care cuprinde cântările „Învierii” alcătuite cu psaltichie/.../de protopsaltul *Mihail Iftimivici*/.../prescris de /.../Ps(altul) D(imitrie) K(rucer) S(ăpătorul) de pe cartea dascălului Iachint/.../ la 1827/.../ la Sf. M(ănăstire) Dumbrăvele din ținutul Neamțului” [7].

În acest caz, *Anastasimatarul* lui Mihalache Moldovlahul sau Moldoveanu (considerat pierdut) se păstrează în trei manuscrise copii mai sus amintite (mss. rom. nr. 551 și 578, BAR și ms. nr. 4557 B.N.Ț.R). Luate separat acestea sunt incomplete (manuscrisul 551 de pildă începe cu jumătatea glasului IV), folosite însă toate, la transcriere am putut reconstitui o valoroasă operă care până acum a fost considerată irecuperabilă.

În vara anului 1982 am întreprins o acțiune de cercetare la Muntele Athos și am descoperit, în Bibliotecă la Marea Lavră, originalul *Anastasimatarului* lui Mihalache Moldovlahul, descoperire care a îndreptățit conducerea Uniunii Compozitorilor – în frunte cu Vasile Tomescu și Octavian Lazăr Cozma – să-mi obțină de la forurile în drept prelungirea sejurului în Grecia, implicit la Athos până la 30 august 1985. Descoperind originalul acestei opere a lui Mihalache la Marea Lavră și fiind în posesia facsimilelor, din exigență profesională, am renunțat la transcrierea făcută după cele două copii (mss. 551 și 578 BAR), pentru a o reface după original cu speranța că-l vom putea publica în întregime: facsimile, transcriere și studii. În anul 2008 a apărut primul volum care cuprinde glasurile I-IV [17], iar trei ani mai târziu a fost tipărit cel de al doilea, cu glasurile V-VIII [18].

Înregistrat sub cota Z-26, *Anastasimatarul* format 21 X 12 cm are 302 folio. Pe fol. 1^r în loc de titlu citim: „Începutul/.../celor opt glasuri **alcătuite** cu psaltichie pe ifosul grecesc **de mine** mai mic între psalți Mihailidis” [8].

Importanța acestui *Anastasimatar* este covârșitoare pentru muzicologia românească pentru mai multe motive. Mai întâi, pentru că este cel mai complet Anastasimatar din câte avem, cu notație cucuzeliană și hrisantică. Câteva exemple sunt grăitoare în acest sens: Pesnele a III-a, a VI-a și a VIII-a, de la *Canonul Învierii* a fiecărui glas; sunt puse pe neume

muzicale *megalinariile* pentru fiecare glas (cu cele șase stihuri); peasna a-IX-a asemenea. La *Hvalite* (Toată suflarea) psalmii 148 și 150 și stihurile puse în întregime pe note pentru fiecare din cele opt glasuri – caz unic în toată literatura psaltică grecească și românească din secolele XVIII-XX; psalmul 102 și 145 de la *Obedniță* în întregime pe note etc.

4. Concluzii

Odată cu Mihalache Moldovlahul începe cea de a doua etapă din prima fază a „românirii” cântărilor. La el nu mai este vorba de o așezare a cuvintelor românești în locul celor grecești sub note psaltice, de o simplă adaptare a textului la muzică sau a muzicii la text, ca până acum, când modificările muzicii în cele mai multe cazuri erau neesențiale, ci este vorba de o linie melodică prelucrată și adaptată la textul românesc – aparținând autorului –, în care se păstrează scara, cadențele și stilul.

Mihalache părăsește prozodia specifică limbii grecești și adaptează melodia la prozodia limbii române modificând astfel profilul melodic. Așadar, la Mihalache nu mai este vorba de o traducere și de prelucrare și adaptare a liniei melodice; el păstrează scara, cadențele și stilul, dar linia melodică îi aparține.

Această perioadă coincide și cu triumful definitiv al limbii române în biserică, întrucât ultimele cărți care mai rămăseseră netipărite – cele *12 Mineie* după care se cânta la strană – se tipăresc acum la Râmnic, șase de către episcopul Chesarie între anii 1776-1779 și șase de episcopul Filaret în anul 1780.

În afară de *Anastasimatar*, Mihalache a scris în limba română și greacă alte multe cântări, care vor alcătui volumul III (XII C din Colecția Izvoare ale Muzicii Românești) pe care îl vom tipări cu creația sa.

Tot secolul al XVIII-lea este o luptă acută pentru „procesul de românire”, în general, și al cântărilor bisericesti, în special. Constantin Brâncoveanu „a dorit ca în Biserică să domine limba românească la slujbe (...), asemenea și cântarea la strane (...) pentru desfătarea sufletească a credincioșilor”, desiderat îndeplinit și prin capodopera lui Filothei sin Agăi Jipei – *Psaltichia rumânească*. Apoi, identificat cu aspirațiile întregului popor, Mihalache Moldovlahul și-a înscris adânc numele în istoria patriei prin *Anastasimatarul* său și prin alte 30 de cântări.

BIBLIOGRAFIE

A. Surse manuscrise

România:

- [1] Biblioteca Academiei Române: Ms. rom. nr. 334
- [2] Biblioteca Academiei Române: Ms. rom. nr. 551
- [3] Biblioteca Academiei Române: Ms. rom. nr. 578
- [4] Biblioteca Academiei Române: Ms. rom. nr. 1919
- [5] Biblioteca Academiei Române: Ms. rom. nr. 4013
- [6] Biblioteca Centrală Universitară „Mihai Eminescu”, Iași: Mss. rom. nr. XV
- [7] Biblioteca Națională a României: Ms. rom. nr. 4556

Sf. Munte Athos:

- [8] Marea Lavră: mss. rom nr. Z-26
- [9] Schitul Lacu: ms. rom. nr 12

B. Publicații

- [10] **BARBU-BUCUR, Sebastian**, *Manuscris roumains et bilingues du XVIII-e siècle de notation koukouzeliennne*, Revista „Muzica”, București, an XXVII (1977), nr. 11 (noiembrie)
- [11] **BARBU-BUCUR, Sebastian**, *Învățământul psaltic până la reforma lui Hrisant, Școli și propedii*, Revista *Biserica Ortodoxă Română*, București, an XCVII (1980), nr. 3-4 (martie-aprilie)
- [12] **BARBU-BUCUR, Sebastian**, *Acțiunea de „românire” a cântărilor psaltice și determinările ei social patriotice, Filothei sin Agăi Jipei și alți autori ai secolului al XVIII-lea*, Revista „Biserica Ortodoxă Română”, București, an XCVIII (1980), nr. 7-8 (iulie-august)
- [13] **BARBU-BUCUR, Sebastian**, *Cultura muzicală de tradiție bizantină pe teritoriul României, în secolul XVIII și începutul secolului XIX și aportul original al culturii autohtone*, Editura Muzicală, București, 1989
- [14] **BARBU-BUCUR, Sebastian**, *Contribuții românești în domeniul culturii muzicale bizantine la Muntele Athos*, Revista „Mitropolia Ardealului”, Sibiu, anul XXXIV (1989), nr. 2 (martie-aprilie)
- [15] **BARBU-BUCUR, Sebastian**, *Protopsaltul Mihalache Moldovlahul (I)*, Revista „Muzica”, anul XVIII, nr. 3 (71) iulie-septembrie, 2007
- [16] **BARBU-BUCUR, Sebastian**, *Protopsaltul Mihalache Moldovlahul (II)*, Anul XVIII, nr. 4 (72) octombrie-decembrie, 2007, p. 97-116
- [17] **BARBU-BUCUR, Sebastian**, *Mihalache Moldovlahul, compozitor de Muzică bizantină și precursor al reformei chrisantice, sec. XVIII, Anastasimatar I*, în Colecția: *Izvoare ale muzicii românești*, Vol. XII A, Editura Muzicală, București, 2008
- [18] **BARBU-BUCUR, Sebastian**, *Mihalache Moldovlahul, compozitor de Muzică bizantină și precursor al reformei chrisantice, sec. XVIII, Anastasimatar II*, în Colecția: *Izvoare ale muzicii românești*, Vol. XII B, Editura Muzicală, București, 2011
- [19] **BREAZUL, GEORGE**, *Pagini din istoria muzicii românești*, vol. II, Editura Muzicală, București, 1970
- [20] **MACARIE IEROMONAHUL**, *Irmologhion*, f.e., Viena, 1823
- [21] **PANN, ANTON**, *Bazul teoretic și practic al muzicii bisericești sau Gramatica Melodică*, București, 1845
- [22] **URECHIA, A. VASILE**, *Istoria școalelor*, tom IV, f.e., București, 1901